

Людмила Шевченко-Савчинська, Ельвіра Швець

ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ЩОДО ТВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НЕОЛАТИНІСТИКИ XVI–XVIII ст.: ПІДСТАВИ І РЕЗУЛЬТАТИ

Стаття присвячена аналізу характеру інтертекстуальності в українській неолатиністиці. На матеріалі латиномовних творів Андрія Абрека, Мартина Анчевського, Бартоломея Зиморовича, Еразма Сикста та деяких інших письменників XVI–XVIII ст. розглядаються різні прояви інтертекстуальності. Автори доводять, що це явище, віддавна широко представлене у більшості жанрів давньої української літератури, у неолатиністиці відіграло особливу роль, слугуючи змістово-структурною опорою багатьох творів.

Ключові слова: неолатиністика, інтертекстуальність, парафраз, алюзія, українські латиномовні письменники.

У сучасному літературознавстві проблема інтертекстуальності й досі залишається дискусійною та актуальною. На це явище не існує єдиного погляду, а термін *інтертекстуальність*, за спостереженням літературознавця Вільяма Ірвіна, «має майже стільки значень, як і користувачів» [17, 227]. При цьому важливо, що існування «міжтекстовості» як культурного феномену не викликає сумнівів у науковців. Якій новий етап досліджень цієї категорії розпочався 1969 р. зі статті Юлії Крістєвої «Михайл Бахтін: слово, діалог, роман», де авторка вперше позначила терміном *інтертекстуальність* спектр міжтекстових відношень. Однак, ще й не маючи такої назви, інтертекстуальність впливала на свідомість і творчість митця від найдавніших часів.

За Ю. Крістєвою, будь-який текст завжди є складником широкого культурного контексту: «кожен текст вибудований з мозаїки цитат, це засвоєння й переінакшення іншого тексту» [18, 66]. Сьогодні зміст терміна, залежно від філософських та теоретичних засад дослідників, нерідко відрізняється від початкового, однак спільним для всіх визначень залишається твердження, що будь-який текст — це «реакція» на попередні.

Спробу узагальнити сучасний зміст поняття інтертекстуальності в українському літературознавстві зробив Дмитро Кузьменко, виходячи з того, що це властивість, характерна для всіх видів мистецтва незалежно від епохи, основа всього літературного процесу [8, 349]. «Кожен текст є інтертекстом; інші тексти присутні на різних рівнях у більш чи менш помітних формах: тексти попередньої культури і тексти оточуючої культури. Кожен текст являє собою нову тканину, зіткану зі старих цитат. Уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом і т.д. — усі вони поглинені текстом і змішані у ньому, оскільки завжди до тексту і навколо нього існує мова» [1, 218].

Д. Кузьменко загострює питання присутності в одному тексті двох або більше текстів, пошук яких може бути дещо спрощений за умови свідо-

мого використання автором особливого літературного прийому, «виду побудови художнього тексту, коли текст будується з цитат і ремінісценцій до інших текстів» [12, 54]. Інтертекстуальність як спосіб аналізу тексту протиставляється іманентному аналізу, що означає «виявлення зв'язків на різних рівнях художнього твору... визначення джерел ремінісценцій, смислових зсувів, що відбуваються при переході з одного контексту в інший, а також цілей, з якими автор звертається до інших текстів» [14, 260–261]. Через призму інтертекстуальності світ постає як величезний текст, в якому все колись вже було сказане, «а нове можливе лише за принципом калейдоскопу: змішання певних елементів дає нові комбінації» [7, 27].

Водночас представники західної школи наратології конкретизують поняття інтертекстуальності, пропонуючи п'ятичленну класифікацію різних типів взаємодії текстів. Зокрема, Ж. Женет виділяє: 1) інтертекстуальність як «співприсутність» в одному тексті двох або більше текстів (цитата, алюзія, плагіат тощо); 2) паратекстуальність як відношення тексту до свого заголовку, післямови, епіграфу тощо; 3) метатекстуальність як коментар, критичне посилання на свій передтекст; 4) гіпертекстуальність як пародіювання одним текстом іншого; 5) архітекстуальність — жанровий зв'язок текстів [5, 29]. Ці основні класи інтертекстуальності дослідник поділяє на численні підкласи і типи й простежує їхні взаємозв'язки. Близькою до наведеного є поділ інтертекстуальності на види, розроблений російським фахівцем Н. Фатєєвою [13].

Другий із п'яти виділених видів інтертексту — паратекстуальність, була особливо поширеною в україномовних творах доби Ренесансу. Джерелами алюзій або претекстами при цьому найчастіше слугувало Святе Письмо, що давало найбагатший матеріал для посилань, а також відомі літературні твори, міфи, легенди, перекази, прислів'я і приказки. Яскравим прикладом використання Біблії як претексту є похвала «Прена-святїйшей персонї отцевской» зі збірки Кирила

Транквіліона-Ставровецького «Перло Многоцінне» (1646 р.). Твір складається з восьми глав (статей), де до кожної з них епіграфом є рядок з головної християнської молитви «Отче наш». Так, наприклад, до першої статті епіграфом є перший рядок «Отче наш, іже еси на небесах», де автор пише про велич та всемогутність Бога, наголошуючи на тому, що він є всім сущим на небі та на землі; до другої — «Да святиться ім'я твоє» — опис святості Господнього імені, і так далі. Завершується похвала, як і молитва, незмінним «Амінь», що, з одного боку, є даниною традиції, а з іншого — так само інтертекстуальним прийомом.

Витворені за час існування інтертекстуальних студій численні класифікації форм засвоєння іншого тексту ґрунтуються на низці параметрів. Однак більшість із них так чи інакше враховують наступні характеристики: 1) вказівка на джерело цитати; 2) дослівність; 3) позиція автора основного тексту щодо включеного; 4) функції чужого тексту; 5) часо-жанрова локалізація цитат. Шляхом аналізу цих формальних і водночас базових показників маємо на меті довести необхідність обов'язкового урахування текстів української новолатинської літератури в інтертекстуальних дослідженнях як багатого й різноманітного матеріалу.

Поняття *неолатиністика*, *новолатина* охоплює літературні латиномовні надбання, витворені у будь-якій галузі інтелектуальної діяльності, починаючи з доби Ренесансу [20, 33], коли гуманісти-реформатори через звернення до античних зразків очистили граматику і стилістику середньовічної латини і запровадили її використання в науці та літературній творчості поза межами церкви. Найбільш інтенсивне використання латинської мови у світському житті Європи спостерігалось в XVI–XVIII ст.: ця мова впевнено панувала в науці та освіті, літературі й дипломатії. Нині у розпорядженні дослідників — різножанрова латиномовна поезія, об'ємна романістика (включно з такими маргінальними видами, як порнографічний роман), історіографія, безмежна кількість наукових трактатів, величезний корпус латиномовної теології, приватна та офіційна епістолярія — «іншими словами, можна віднайти латиномовні паралелі та аналоги для всіх видів письма, що зустрічаються в національних літературах Європи» [15, 29].

Взяті тут до розгляду тексти Станіслава Оріховського, Еразма Сикста, Бартоломея Зиморо-

вича, Андрія Абрека, Мартина Анчевського, Юрія Немирича, Яна Юзефовича лежать у хронологічному проміжку тривалістю майже два століття (середина XVI– перша чверть XVIII ст.) — саме на цей час в Україні припадає стрімке збільшення кількості творів, написаних латинською мовою. Отже, окреслений період можна вважати розквітом української неолатиністики¹, а вибрані твори, з огляду на їхню жанрову належність (інтелектуальна, конфесійна, історіографічна, етикетна література) є показовими.

Про присутність чужого тексту у власному тогочасний автор повідомляв, виділяючи *дослівні цитати* за допомогою курсиву чи іншого шрифту (С. Оріховський, Е. Сикст, А. Абрек), обрамлюючи його словами «як сказав», «на думку», «говориться у ...» (...). Загальновідомі та легко впізнавані рядки, з погляду автора, зазвичай не підписувалися, хоч і виділялися формально (С. Оріховський) — найчастіше це траплялося з цитатами зі Святого Письма. Винятком є інтелектуальна проза Е. Сикста, де кожна дослівна цитата ретельно паспортизована, включно з рядками зі Святого Письма [22, 37]. Водночас Б. Зиморович у своєму творі на пошану Івана Дуклянина вважає за потрібне вказувати автора лише там, де чужий текст налічує майже два десятки віршових рядків — йдеться про фрагмент опису Львова із поеми «Роксоланія» (1584 р.) Себастіяна Кленовича [23, 88]. Вочевидь, спосіб поводження з чужим текстом вже в ті часи значною мірою залежав від жанрово-стильової належності твору, оскільки той самий автор, наприклад, Б. Зиморович у своєму історіографічному творі «Потрійний Львів» практично скрізь вказує джерела цитат і парафраз [6].

Парафраз — не менш поширена форма включення чужого тексту до основного. Серед вибраних авторів найчастіше нею користується Ю. Немирич, він майже не вживає дослівних цитат, замінюючи їх парафразами [11]. Ян Юзефович, узагальнюючи описи подій чи додаючи нові мало відомі факти, часто посиляється на слова «наших старих поляків, гідних віри»: «Те, що таке трапилося, підтвердили і людський поголос, і одностайність переповідачів (...)»² [9, 167]. Проте частіше він наводить (дослівно і без змін, як наголошує сам) уривки щоденників, спогадів і листів очевидців історичних подій: «йду за описом каноніка Якоба Гавача, пресвітера бездоганної віри, (...) його для вірності стилю простою латиною передаю і тим же шляхом від слова до слова переходжу» [ibid., 200].

¹ Детальніше про це див.: 1) Шевченко-Савчинська Л. Етикетна латиномовна поезія в українській літературі XVI–XVIII ст. / Л. Шевченко-Савчинська [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

<http://medievist.org.ua/materiali/rozvidki/etiketna-latinomovna-poezia-v-ukraienskiy-literaturi-16-1> ; 2) Шевченко-Савчинська Л. Етикетна література України латинською мовою: пам'ятки та пізніша рецепція явища / Л. Шевченко-Савчинська [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://medievist.org.ua/statti/etiketna-literatura-ukraieni>

² Тут і далі переклад з лат. Л. Шевченко-Савчинської.

Частотними є *алюзії*. Віртуозно обіграні автором, вони здатні поєднати змістові блоки твору: згадка про «альпійські труднощі Анібала» (природні перешкоди у військовому поході) [11], увиразнити характеристику: «ниций Хмельницький та його відданий Ахат» (супутник Енея, тут — Тугай-Бей) [23], зробити більш плавним перехід від однієї групи образів до іншої.

У взятих до розгляду творах інший текст використовується цілком свідомо, що дає змогу розглянути питання ставлення автора основного тексту до залучених ним фрагментів. Переважно це позиція інтерпретатора, що задекларовано у назві твору Е. Сикста: «Медичний коментар до праць Л. Аннея Сенеки (...)», Ю. Немирич, С. Оріховський шукають підтвердження власним тезам у творах античних істориків та мислителів (цитати і парафраз виконують ілюстративну функцію). Залежно від письменницького задуму одна й та ж особа чи подія з життя античного світу, міфологічний персонаж може тлумачитися протилежним чином — особливо легко відбувається пересування образів в етичній системі координат у тих творах, де чужий текст виконує декоративну функцію.

Автори-ретранслятори (таку позицію найчастіше зустрічаємо серед історіографів — Б. Зиморович, Ян Юзефович) оснащують об'ємні включені фрагменти мінімальним коментарем, у якому зазвичай вказується джерело інформації та наголошується на її достовірності: «Цієї облогою опис, що належить молодому Івану Божецькому, (...) я використовую і дотримуюсь, щоб розповісти» [9, 169]. Така пряма мова виконує інформативну функцію, збагачуючи розповідь неповторними деталями, однак її вилучення не загрожує творіві руйнуванням змісту і структури; на відміну від своєрідного співавторства, коли чужий текст відіграє функцію важливої змістово-структурної складової частини твору: письменник не вказує джерело іншого тексту, не виділяє його формальними ознаками цитати, а влітає у канву власного, перефразовуючи до напівупізнанності.

Так, у прозиметричному описі загибелі перших бернардинів від пошесті у Львові Б. Зиморовича: «Поки // Ніби в осінньому лісі першим морозом // Ударене листя, упали, // уражені смертельно, загинули, до християнських благ, ними ж принесених, перші з усіх батьки наблизилися» [23, 87], вишукані слова є перефразованими рядками 305 і 310 з книги VI Вергілієвої «Енеїди» [3, ряд. 310], що у перекладі Миколи Зерова звучать: «Так по лісах незліченне, як холодом першим повіє, // Листя пожовкле летить» [2, 87]. Так само другий рядок вірша, присвяченого опікунові Львова: «Вшановую захист любий і окрасу мою» [23, 91], звучить майже так само, як другий рядок оди Меченату із першої поетичної книги Горация [4].

Часо-жанрова локалізація обраних для циту-

вання джерел зумовлювалася естетично-моральними настановами тогочасної освіти: назва домінуючої навчальної методики — *imitatio antiquorum* цілком промовиста. Античні тексти насичують аналізовані нами твори у різний спосіб та з неоднаковою інтенсивністю: наприклад, в інтелектуальній прозі та історіографії (С. Оріховський, Е. Сикст, Б. Зиморович) Античність, Середньовіччя й сучасність представлені майже пропорційно, в етикетних же творах античні автори упевнено домінують. Утім робити висновки про виключно жанрову зумовленість вибору джерел зарано: так, у хроніці Яна Юзефовича поодинокі цитати античних авторів лише декорують оповідь і виказують освіченість письменника, водночас у релігійній ліриці Б. Зиморовича, який не наголошує на тому, чиї саме рядки він переплітає з власними, переважають ремінісценції античних поетів та філософів. Імовірно пояснення такої відмінності в тому, що Я. Юзефович — духовна, а Б. Зиморович — світська особа, а звідси — суб'єктивні критерії добору залучених текстів.

Характерною ознакою свого часу є тяжіння авторів аналізованих творів інтелектуальної, етикетної, конфесійної літератури до прозиметричності. Багато прозових творів містять не менше віршових, аніж прозових цитат — переважно це рядки з римської класики (Гораций, Вергілій, Овідій), серед сучасників на першому місці — Симон Симонід (Шимон Шимонович), іноді трапляються й власні вірші авторів основного тексту (Е. Сикст, Б. Зиморович). На нашу думку, прозиметр є різновидом інтертексту і в тому випадку, коли поєднується поезія та проза різних авторів, і тоді, коли автор один, оскільки у творі сполучаються два літературні види.

На додачу до свідомо поставленої мети автора-інтерпретатора декорувати й ілюструвати власний текст, через кількість і якість включеного у нього матеріалу авторський текст дуже часто перетворювався на змістово-структурну опору, каркас твору. Доречна опція для сучасних дослідників — зазначені на берегах ім'я автора та назва твору. Така акуратність у поводженні з чужим текстом, цілком звичайна для інтелектуальної прози, не була властива етикетному жанру, однак, скажімо, Мартин Анчевський у своєму творі, що належить до парамітетики [16], робить позначки на берегах практично для кожного випадку включення іншого тексту.

Зокрема, всі цитати ретельно паспортизовані в медичному коментарі Е. Сикста до праць Сенеки, що може слугувати прикладом синкретизму наукового, публіцистичного та художнього стилів в одному творі, і де серйозні наукові факти, приклади з власної медичної практики сусідять з цитами не лише античних лікарів, філософів, а навіть з анонімними (ймовірно, власними) поетичними рядками [21, 48]. Попри назву, Еразм Сикст цитує

і коментує не тільки праці Сенеки: він звертається до стародавніх письменників, які хоча б побіжно торкалися медичних питань. Е. Сикст здійснює медичне обґрунтування, а подекуди й корекцію тез римського стоїка, вибираючи цитати з його книг — найбільше (34 об'ємні фрагменти) вибрано для коментування із «Послань до Луцилія».

Загалом, висловлені зауваги справджуються у творах окресленого періоду безвідносно до мови, якою вони написані³, чи авторства — форми співіснування чужого та основного тексту регламентуються швидше жанровою належністю. Так, один із вкрай нечисленних полономовних творів С. Оріховського — політичний трактат «Квінкункс, тобто взірць устрою Польської держави» — налічує 30 сторінок і понад 180 включень (дослівні цитати, парафраз, алюзії), автори яких або згадуються в основному тексті, або легко впізнавані — однак цим присутність чужого тексту тут не вичерпується. Прикметно, що взявшись до написання праці польською, Оріховський не може остаточно подолати силу тяжіння латини над його пером, тому цілком зрозуміле вживання сакральної мови у цитатах з конфесійної літератури, однак латинською нерідко наводяться навіть ті рядки, які в оригіналі були написані давньогрецькою (твори Аристотеля, Гомера, Платона), так само і фразеологізми, яким неважко було б знайти польські відповідники чи перекласти дослівно без втрати смислових нюансів: *lupus in fabulis; ne sutor ultra crepidum; nemo id dat, quod non habet* тощо. Текст трактату постає перед читачем як строкате, але впорядковане плетиво з думок і

висловлювань античних мислителів, середньовічних теологів, самого автора, із мов (польська, латинська, давньогрецька), а також із античних і сучасних йому історичних та побутових реалій.

З огляду на поширеність такої тотальної інтертекстуальності, реципієнт був цілком підготований до сприйняття подібних текстів. Перебуваючи в одному з автором інтелектуальному полі, володіючи ключем до культурних кодів, він легко орієнтувався у всіх змістових рівнях, з великою імовірністю, рідше за нас зазираючи до словника. Цілком імовірно, що, за умови викладу автором виключно власних ідей та почувань, його могли б запідозрити в нескромності чи неосвіченості, а праця видалася б читачеві одноманітною і неглибокою.

Таким чином, інтертекстуальність у різних її проявах віддавна була широко представлена у більшості жанрів давньої літератури, зокрема й української, та у латиномовних творах. Саме інтертекстуальність як надмове явище свідчить про те, що, маючи низку специфічних рис, латиномовна література залишається мовною версією національної. Виходячи з широкого розуміння інтертекстуальності, що в усі часи мала значний вплив на розвиток мистецтва, важливо повернути вітчизняній культурі шляхом уведення до наукового обігу латиномовні твори, оскільки вони послужили претекстом у художній та науковій творчості нащадків їхніх авторів. Без латиномовної сторінки будуть неповними не лише наші знання про давню літературу, а й про українську культуру загалом.

ДЖЕРЕЛА

1. Барт Р. [Текст] // Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины / состав. И.П. Ильин, Е.А. Цурганова. — М. : Интрада, 1996. — С. 320.
2. Білецький О.І. Антична література : Хрестоматія. — 2-ге вид. — К. : Радянська школа, 1968. — 612 с.
3. Вергілій. Енеїда. Ч. VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://latindiscussion.com/forum/viewtopic.php?f=5&t=751#p3547>.
4. Горацій. Оди. Книга I, 1-ий вірш. Ода до Мецената [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books>
5. Женетт Ж. Фигуры: [Текст] в 2 т. Т.1. / Ж. Женетт; пер. с фр.; общ ред. и вступ. ст. С.Н. Зенкина. — М. : Изд-во им. Сабашиных, 1998. — 472 с. — Перевод изд.: Figures / G. Genette. — Paris: Editions du Seuil, 1972.
6. Зиморович Б. Потрійний Львів/ Б. Зиморович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/zimorowicz.htm>
7. Ильин И.П. Интертекстуальность // Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины / состав. И.П. Ильин, Е.А. Цурганова. — М. : Интрада, 1996. — С. 320
8. Кузьменко Д.Ф. Сучасні підходи до тлумачення поняття «інтертекстуальності»: [Текст] /Д. Кузьменко // Літературознавчі студії. — 2008. — № 21. — С. 347–351.

³ Епіталама Самійла Кушевича, написана 1670 р. польсько-латинським суржи́ком (різновид інтертекстуальності): «Wst pujesz Waszmo Panie Doktorze tera niejszej nocy (...) kiedy ju prawie suadent cadentia sydera somnos, do stanu mał e skiego, kiedy si zaczyna dominium lunae...» тощо, крім того, містить численні поетичні цитати [19, 179].

9. Летопись событий в Южной Руси Львовского каноника Яна Юзефовича 1624–1700 // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / под. ред. В.Б. Антоновича. — К., 1888. — С. 115–212.
10. Мітосек З. Теорії літературних досліджень / З. Мітосек. — Сімферополь : Таврія, 2005. — 408 с.
11. Немирич Ю. Роздуми про війну з московитами, 1634 року. Літопис / Ю. Немирич [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus64.htm>.
12. Руднев В.П. Интертекст // Руднев В.П. Словарь культуры XX века. — М. : Аграф, 1997. — 384 с.
13. Фатеева Н.А. Интертекст в мире текстов. Контрапункт интертекстуальности / Н.А.Фатеева. — КомКнига, 2007. — 282 с.
14. Хализев В.Е. Теория литературы / Хализев В.Е. — М. : Высшая школа, 1998. — 398 с.
15. Binns James. Harriot and the Latin Culture of His Time. The Durham Thomas Harriot Seminar. Occasional Paper No 9. 1993. — 520 p.
16. Campus intra et supra campum... per Martini Anczowski... Львів, 1676.
17. Irwin William. Against Intertextuality // Philosophy and Literature. — The Johns Hopkins University Press, 2004. — v28, Number 2. — 388 p.
18. Kristeva Julia. Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art. — New York: Columbia University Press, 1980. — 240 p.
19. ozi ski W. Lwow starozytny II. Patrycyat i mieszcansstwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. — We Lwowie Gubrynowicz i Schmidt, 1890. — 306 c.
20. Neo-Latin. The American College Dictionary: Random House, 1966. — 610 p.
21. Sixtus Erasmus. Commentarius medicus in L. Annaei Senecae opera... Leopoli, 1627.
22. Sixtus Erasmus. O cieplicach we Skle Ksiag Troie. Przez Erazma Syxta... Замостя. Polska biblioteka internetowa. 1617. [Electronic resource]. — Acces mode: http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=53043,
23. Zimorowicz Bartholomaeum. Domus virtutis et honoris // Thaumaturgus Russiae, Beatus servus Dei Ioannes de Duchla, 1672. — C. 81–104.

Статья посвящена анализу проявлений интертекстуальности в украинской неолатинистике. На примере латиноязычных произведений А. Абрека, М. Анчевского, Б. Зиморовича, Э. Сикста и некоторых других писателей XVI–XVIII вв. авторы доказывают, что интертекстуальность в разных ее проявлениях широко представлена в большинстве жанров древней украинской литературы.

Ключевые слова: неолатинистика, интертекстуальность, парафраз, аллюзия, украинские латиноязычные писатели.

The article is devoted to the analysis of the display of intertextuality in Ukrainian Neo-Latin literature. On the example of Latin works by A. Abrek, M. Anchevskyi, B. Zymorovych, E. Sykst and some other writers of the XVI–XVIII centuries authors prove that intertextuality in its various forms is widely represented in the most genres of ancient Ukrainian literature.

Key words: Neo-Latin studies, intertextuality, paraphrase, allusion, Ukrainian Latin writers.